

La influència del despoblament en la literatura

MARIA BARBAL
Espectora

RESUM: LA INFLUÈNCIA DEL DESPOBLAMENT EN LA LITERATURA

És la síntesi d'algunes idees que han de servir per entendre millor la relació literària i humana. En primer lloc un pensament personal on s'evoca la causa més gran de la despoblació com a conseqüència dels efectes de la Guerra Civil i la postguerra. Els habitants des de llavors s'habituen a "callar i conformar-se", i es demana on ens trobem ara i si encara passa el mateix. En segon lloc, la literatura és l'expressió d'un sofriment, la d'un dolor interior que necessita una via de sortida: la creació artística. Tots aquests sentiments es retroben en una generació d'escriptors, una generació de recuperació de la tradició que, casualment, han nascut tots al voltant dels anys 50, als principis de l'èxode. Per últim, l'autora comenta l'essencial paper de la dona en aquesta emigració com en la configuració de la tradició.

PARAULES CLAU: Despoblació, literatura, dona, Pirineus, exili, emigració.

RESUMEN: LA INFLUENCIA DE LA DESPOBLACIÓN EN LA LITERATURA

Es la síntesis de algunas ideas que han de servir para entender mejor la relación literaria y humana. En primer lugar un pensamiento personal donde se evoca la causa más grande de la despoblación como consecuencia de los efectos de la Guerra Civil y la posguerra. Los habitantes desde entonces se habitúan a "callar y conformarse", y se pregunta donde nos encontramos ahora y si todavía pasa lo mismo. En segundo lugar, la literatura es la expresión de un sufrimiento, la de un dolor interior que necesita una vía de salida: la creación artística. Todos estos sentimientos se reencuentran en una generación de escritores, una generación de recuperación de la tradición.

PALABRAS CLAVE: Despoblación, literatura, mujer, Pirineos, exilio, emigración.

ABSTRACT: THE INFLUENCE OF DEPOPULATION IN THE LITERATURE

Summary of some ideas to better understand the literary and human relation. At first, a personal thought explaining the main reasons for the depopulation as a result from the Civil war and post war period. The population get used to keep silence and accept what is happening. At second, we find the literature serving as a way to express the suffering. All these feelings are put together by a generation of writers trying to recover the lost traditions.

KEY WORDS: Depopulation, literature, woman, Pyrenees, exile, emigration.

Areny de Noguera, 3 juliol 2004

"Les cerçades, més amples que abans, es despenjaven ara directament de l'altiplà dels Monegres, batien amb més força els carrers rectes, les cases uniformes, sense atzucacs on regolfar ni laberints on esmorteir-se. Les malles complexes de les relacions seculars de veïnat s'haurien de refer i la vida, en què els rius ja no comptarien com a artèries vives de la població, estaria condicionada per altres factors. Però solament els més joves, els infants, oblidarien completament; una part de la memòria dels altres romandria agarrada com una arrel sota les aigües del Segre i de l'Ebre. A les cambres noves, entre els mobles encara olorosos de vernís, sentirien sovint velles paraules; de les boires hivernals els arribarien clamors d'antigues tripulacions i crits d'unes altres gavines.

[...] El vell Nelson va aturar-se i contemplà a la seva dreta la població nova a la qual havia de mudar-se l'endemà; havien aconseguit un lloc on els seus descendents perpetuarien el nom de la vila però s'adonava que ell mai no podria sentir seva aquella geometria blanca i vermella: navegant sense llaüt, exiliat sense esperança de retorn, ja pertanyia a la nit inacabable per on el seu pare, la seva filla, Arquimedes, Quintana, Malena, Aleix de Segarra, la vídua de Salleres, Joanet del Pla, Atanasi Resurrecció, Madamfransuà i tantes altres ombres entranyables navegaven silenciosament cap a l'oblit.

Poc abans del tancament de les comportes del pantà de Riba-roja, la pluja va despenjar-se amb violència sobre la vila demolida i deserta. Les barrancades de la serra del Castell es precipitaren amb fúria sobre els molls, trencaren les amarres podrides del cementiri dels llaüts i els dispersaren. A la deriva en un Ebre furiós que havia oblidat els solcs sobre les quilles i la cadència de les vogades, van sotsobrar per colls i pedrets. El Verge del Carme va asclar-se enfront de l'Illa dels Tretze Sants, la proa s'encallà entre els àlbers de la vora. Quan el riu va deixar, ningú no reconegué les restes de la nau; la rabior de la riada havia esborrat les lletres del tercer nom. El vell Neptú, avarat amb discursos, banderes i música al moll de les Vídues un dels dies esplendorosos de L'Eden, era per sempre més una carcassa anònima de fusta morta."

JESÚS MONCADA, *Camí de sirga*,
"Exili sense retorn", 1988

"Cridat encara d'un vell instint, alça els ulls per saber l'hora i es troba que el cel es veu lluny. Com si s'hagués extraviat darrere el fullam únic del plàtan que hi ha al davant de la botiga amb el tronc corcat en caverne grans, però encara valent, clapada la seva pell d'un verd esvait i d'un groc no gaire intens. Encaixonat per l'alçada repetida de les cases, el cel no li diu gran cosa

i s'acostumarà a dur el rellotge, present de quan es va casar, i aleshores sí, hora nova per sempre més.

Passat el primer temps d'estada a Barcelona, emparat a la porta de l'establiment, ulla les manetes o quan s'escau, marquen les onze. A Torrent, només li faltaria una horeta per dinar, al bell punt del migdia, i també es trobaria amb l'esquena baldada d'aplanar-la damunt les espigues falç en mà, de l'herba amb la dalla. O de tant dreçar-la per carregar el carro. Més que en cap altra part, ara, a les cames, sent com si se li adormís la força. Encara que no és el mateix que li va passar la primera setmana, que, quan tancava la botiga, se li blegaven com cera calenta. També nota que els braços se li van engorronint. La feina de botiguer és molt més descansada per al cos que la de la terra i dels animals, i neta. Comença i acaba. Si no fos per aquella basca que, alguns instants, se li caragola a la panxa com una bestiola. Perquè, a Barcelona, ¿qui és ell?"

MARIA BARBAL, *Càmfora*,
"Nàufreg", 1992

INTRODUCCIÓ

La primera reflexió que m'he fet, tota sola, per ordenar un xic el tema que se'm va proposar és que nosaltres ens hem reunit per parlar d'una migració concreta, la que afecta els pobles de muntanya al nostre país, que no deixa de ser una versió o aspecte del gran tema del despoblament, del viatge forçat i de l'adaptació en un nou espai físic i cultural.

Per situar-me doncs, faig una primera distinció. Els moviments de persones anomenats migracions es realitzen de forma individual, familiar o tot el poble en massa. La causa de la migració explica aquesta classificació bàsica. Si la causa és rotunda, la gana absoluta (provocada per guerra o desastre natural) estem en el segon cas; si les causes són relatives, en el primer, en el que ens ocupa.

Però, més que la industrialització i la millora de la vida a les ciutats, la duresa de la vida als pobles mal comunicats, crec que la causa decisiva de l'abandó dels nostres pobles va ser l'ensulsiada de les comunitats durant la guerra i la duresa de la postguerra: amb la persecució dels perdedors per part del nou règim i l'oblit econòmic i social de tota mena a què el franquisme va condemnar els pobles en general i els del Pirineu en particular. Després, llegint articles sobre la Ribagorça, he trobat una conclusió semblant de Carlos

Barrull Perna. Afirmar que la Ribagorça està massa envellida i despoblada, que els seus habitants han sofert la guerra i la dictadura i han après a callar i a conformar-se.¹

EL DOLOR COM A IMPULS LITERARI

El sentiment de pèrdua, si ens produeix dolor, es converteix sovint en impuls creatiu. Sabem que es pot perdre el paraigua, la casa, una persona estimada, per posar només tres exemples de graus diversos. Per ser més concreta, doncs, crec que és el sofriment la causa que produeix l'expressió (i en concret l'expressió escrita) com a efecte. Si Marcel Proust va escriure "A la recerca del temps perdut" segurament no fou pas perquè cregués que escrivint recuperaria la infantesa sinó perquè havia constatat la ferida de la seva desaparició.

Per altra banda, penso que tots tenim l'experiència de la pèrdua amb dolor i, per tant, seguint el meu raonament i com a mínim, la humanitat sencera estaria abocada a crear tants objectes d'art com nombre d'habitants hi ha al planeta. Però, a part dels qui els manquen mitjans per fer-ho, cal dir que el dolor de moltes persones és destinat a altres afers (constructius i destructius) i no pas a la creació artística. El que em queda clar és que sovint s'escriu des de la pèrdua i no pas des del guany o la consecució.

Fa quasi exactament vint anys que un dolor, heretat, una injustícia comença contra un home i la seva família, una gota d'aigua en l'oceà de totes les injustícies d'aquest món nostre, em va impel·lir a escriure un text amb la finalitat exclusiva de donar-li sortida. Crec que aquell dolor va fer-me trencar amb totes les pors de no escriure suficientment bé, perquè expressar-lo em constituïa una necessitat. Pel que he pogut comprovar, doncs, és la pèrdua i no el guany allò que ens fa crear. Les persones que tenim l'experiència de l'escriptura sabem que l'únic guany és, justament, el fet d'escriure i, de vegades, les seves conseqüències. Així doncs, escrivint *Pedra de tartera* (1985) jo afluijava el meu dolor i, amb total ignorància, com a conseqüència d'aquell fet personal que era construir una petita novel·la, guanyava connexions futures. Només per posar un exemple diré que, sense saber-ho, projectava

1. BARRULL PERNA Carlos, "El descobriment d'una realitat a l'Aragó: identitat i conflicte a la Franja ribagorçana catalanoparlant a finals del segle XX", *Ripacurtia*, 1, pp.87-102

per a vint anys més tard la meua presència aquí en aquestes jornades sobre despoblament.

L'ESCRITURA COM A MEMÒRIA

Abocada a una situació d'agonia d'una realitat, la persona que escriu, per amor a la tradició, al paisatge, a la llengua d'un determinat grup, perquè vol, pot fer una labor de recuperació. La fa, en general, perquè l'ha viscuda de forma directa o indirecta; parcialment o completament.

Aquesta labor de recuperació es pot portar a terme de diverses maneres. No s'enruna tan sols la casa dels padrins de José Luis Acín (2003) dintre d'un paisatge de somni en el conte "El último verano" de *Pirineo: un país de cuento*, sinó que s'enruna la seva infantesa, la innocència que li feia concebre un món que es preparava per entendre quan seria gran. En canvi, amb la migració dels avis, dels pares o dels parents, ens fem grans de sobte perquè comprenem que res ni ningú no podrà frenar aquell viatge forçat que canviarà les nostres vides. Dins el mateix volum, Manuel Domínguez, en un magnífic conte literari, *Esperando al duende* converteix la casa en un esperit entremaliat que pertorba la jove de Barcelona, Mireia.

Així doncs, hi ha autores i autors que recuperen paraules, contes, dites, cançons, gojos, llegendes, anècdotes, que han passat de pares a fills i que senten que es troben en perill.

És notable l'habilitat d'alguns escriptors. Per exemple, un conte de Carmen Castán —"La caldera de clucs de coure"— on, amb tan sols sis pàgines, hi ha un compendi de la vida als pobles lligada a les estacions i a la meteorologia, les tradicions i les creences, i d'allò que un nen nascut allí ha après. Tots els elements molt ben integrats en l'argument i en el tendre personatge, Bernardinet, la fi del qual ens és anunciada tràgicament a les primeres línies.

En la dedicació recuperadora, trobaríem un gran volum de persones: actualment a Catalunya, des de Pep Coll (1949), al Pallars Jussà, fins a Joan Obiols (1952), a l'Alt Urgell. A l'Aragó se m'ocorre el nom de Severino Pallaruelo Campo (1954) que, jovenet, llavors deixeble d'Àngel Conte, el primer que fa és recollir paraules de l'aragonès. Després vindran llibres d'experiència i d'investigació de la realitat: *Pirineos, tristes montes*, *Las navatas*, *Viaje por los Pirineos misteriosos de Aragón* (1984).

El cas de Coll i d'Obiols és força diferent entre si encara que en un principi semblen estar molt a prop. A *Quan Judes era fadrí i sa mare festejava* (1987), el seu primer llibre, l'autor de Personada recull llegendes. El segon, *El secret de la moixarnera*, ja és una novel·la, encara que després escriurà dos llibres importants: l'un sobre el dialecte pallarès i *Muntanyes maleïdes*. Es mou entre recuperació i narrativa de ficció.

Joan Obiols és un autor que segueix una línia constant des de la primera obra, *Esvorancs*. Ell es dedica a la història oral reelaborada. Recorre pobles, enraona amb els seus habitants i explica l'experiència des del seu jo. Aquesta línia es correspon a un pioner del Pallars Sobirà, un cas excepcional per la precocitat i la varietat dels seus treballs. Em refereixo a Joan Lluís, de Rialp. Aquest home, abans dels anys 60 escriu sobre un territori que coneix com la palma de la mà, la vall d'Àssua i en recull i n'elabora la tradició popular. Ho fa segons experiència i tarannà propis. *El meu Pallars*, *Records de la meua vida de pastor*, *L'home de la bossa*, *Els pastors i les estrelles* són alguns dels seus títols. A part, en tant que músic, fa memòria de les tonades tradicionals, les interpreta i es constitueix en fidel col·laborador del gran lingüista, Joan Coromines, el del *Diccionari Etimològic* i de forma indirecta, del gran *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Alcover i de Moll.

Encara que la intenció de la persona que escriu no és sempre la de conservar per al futur i per als altres, sovint es produeix que, per la naturalesa de les paraules, elles soles arriben a la comesa: la màgia de la recreació o de la revitalització d'una realitat. Aquí podem situar el capítol dels llibres de viatge. Per exemple, els ja citats de Pallaruelo i el que jo vaig publicar fa pocs anys, *Camins de quietud*, al costat d'importants i ambiciosos llibres d'autors famosos.

LA NOVEL·LA, BRESSOL I FRUIT DE LA REALITAT

Crec que la despoblació és una de les causes que provoquen pèrdues difícils d'assumir. No és un tema, és un niu de temes, sobretot per als qui, probablement empesos per una ferida personal, elaboren a partir de dades reals, o aproximades a la realitat, un món de ficció. Efectivament, per al novel·lista, que recrea escrivint aquests trasllats d'un paisatge a un altre, d'una economia i d'una cultura a unes altres, és un filó.

Vaig a enumerar unes quantes troballes que s'hi poden fer: causes de la migració, viatge en si, arribada a un nou espai, adaptació, nostàlgia del lloc, temps, persones i edats perduts.

Hi ha un camp immens per la manera de treballar de la persona que es dedica a la novel·la perquè, en barrejar realitat i ficció, pot abordar la complexitat de cada personatge en la vivència interior de l'èxode i de l'arribada. L'edat, el caràcter, la situació familiar de cada individu de ficció, representaran mons diferents dintre del mateix univers.

El cas de Julio Alonso Llamazares (1955) és prou representatiu. La ferida ve del seu origen en un poble lleonès, Vegamián, actualment sota les aigües d'un pantà; després s'aprofundeix en una zona de Soria, on hi ha un reguitzell de pobles abandonats, i finalment, perquè li agrada el nom, situa el seu protagonista a Ainielle, un poble d'Aragó. Però com Pallaruelo afirma, el més important no és pas que a *La lluvia amarilla* (1988) falli la versemblança en algun punt (que no podia ser que s'emportin les quatre coses amb un carro perquè allí no hi arribava), sinó el sentiment, la poesia esqueixadora dels pensaments de l'últim habitant, perquè la poden entendre en qualsevol lloc del món. És un clam universal, com ho és la pèrdua i la injustícia.

Llamazares entra dins de la via literària de l'elegia com ho fa Jesús Moncada (1941) a la novel·la *Camí de sirga* (1988), en què tot un món, la manera de treballar i viure de les persones de Mequinensa, desapareix sota les aigües d'un pantà i ens deixa el cor com una pansa.

A la meua segona novel·la, Agustí Ribera, empenia sense família el viatge a França com a refugiat; allí acabaria formant la seva, de família, i trobaria una nova llar. El seu poble seria un lloc ideal on va viure la infantesa i la primera joventut. Quan hi torna, molt del que coneixia i recordava amb enyorança, ha desaparegut. L'amor del germà, tampoc no existeix, encara que ell ha volgut creure que el trobaria. Per això el títol és, precisament, *Mel i metzines* (1990).

A *Càmfora* (1992), que es desenvolupa entre un poble del Pirineu lleidatà i la ciutat de Barcelona, són tres els personatges que emprenen el viatge i tots tres, des que arriben, inicien un recorregut propi, diferent entre sí, encara que pertanyen a la mateixa família. El pare i amo, d'uns setanta anys, retorna al poble quan es cansa de la ciutat; el seu fill es deprimeix perquè a Barcelona no se sent ningú, la jove descobreix, entre desengany i dificultats,

que en aquest nou ambient pot projectar una vida més lliure per a ella i la seva filla.

I en aquest fet, que després reprendré amb més detall a *Carrer Bolívia*, vull matisar la qüestió de la pèrdua i el guany, entrar en el tema de l'adaptació a una societat diferent de la inicial, que en alguns aspectes és més dura, però en d'altres ofereix uns marges de llibertat als seus protagonistes. Així, Nèstor, tot i el règim franquista, formarà part d'un sindicat obrer clandestí i portarà a terme la seva lluita a Barcelona. Lina crearà lligams al barri, continuarà la seva instrucció i es prepararà per una responsabilitat individual.

Sovint, des de la ciutat, idealitzem el lloc d'origen. En un paisatge de gran bellesa, portàvem una vida sana, d'acord amb la naturalesa -vegetals i animals— i establíem amb els veïns unes relacions de solidaritat. Suposo que la majoria estarem d'acord que qui no és capaç de ser solidari a la ciutat, tampoc no ho és en un poble on la proximitat sembla abonar-la.

Vull referir-me al cas específic de les dones dins les migracions des dels nostres pobles. En general, elles soles no prenen la decisió d'anar-se'n, però en sofreixen les feines, la nostàlgia i els canvis. Ara bé, em sembla bastant general el fet que moltes dones, a la ciutat, es poden beneficiar d'alguns aspectes d'un cert progrés. La reducció de les dimensions de la vivenda arrossega reducció de treball i de preocupacions. L'augment de l'oferta sanitària i educativa redunda en avantatges. El jou patriarcal se sol afluixar, no es fa tanta diferència entre fills i filles en relació amb la llibertat i amb les feines domèstiques. Recomano molt vivament alguns contes de *Orosia. Mujeres de sol a sol*, on aquests temes i d'altres (la bogeria, els neorurals, el càstig de les diferències de tota mena) queden ben reflectits. I encara restaria, per als novel·listes el tema de la soledat, els múltiples matisos segons cada personatge.

A MANERA DE CONCLUSIÓ

Perquè les migracions són fenòmens que comporten resultats contraposats: despoblació en el lloc d'origen i increment d'habitants o superpoblació en el d'arribada, no em trec del cap que les reflexions que fem en aquest present, analitzant un passat del qual formen part o hem rebut en herència, ens haurien de servir per a un treball actual de recuperació de memòria per als més joves i d'experiència útil per als qui avui reben persones que vénen també d'un viatge forçat.

Si ens fixem en les dates de naixement i de publicació d'obra ens trobem que som una generació (nascuts cap als 50), i que hem publicat a partir del 1985. Fills o filles de viatgers forçats, descendents de cases modestes o pobres i, sovint, de famílies que han sofert la guerra i la postguerra en el bàndol dels vençuts. M'ha sorprès constatar aquestes coincidències quasi exactes.

I vull dir en nom d'aquesta generació (encara que no he demanat permís em sembla que me'n donarien) que tots nosaltres hem tingut el millor premi. Veure o saber que persones que abans no havien llegit cap llibre sencer en porten un de nostre cap a casa seva, perquè els el llegeixin o, si poden, per fer-ho ells ben a poc a poc. I és perquè saben que parlem d'elles.

Jo faig vots perquè les generacions següents, ben representades en l'organització de les jornades, aquests homes i dones d'un país, ara sí, amb govern democràtic, continuïn, aquest preciós treball de la memòria i d'unir esforços per al present. Poden estar segurs que seran premiats de la millor manera possible: amb amor.